Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑ ΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΔΩΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Τοῦ

Ἐμμανουήλ Π. Περσελῆ

Καθηγητῆ Θεολογικῆς Σχολῆς Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Πρώτ' απ' όλα θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο φίλτατο Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κ. Ευγένιο για την τιμητική πρόσκλησή του να βρίσκομαι εγώ και η σύζυγός μου για ένα τριήμερο στην ιστορική πόλη του Ρεθύμνου, περίοδο κατά την οποία εορτάζεται μεγαλοπρεπώς η μνήμη των αγίων Τριών Ιεραρχών, των οποίων τεμάχια ιερών λειψάνων τους διαφυλάσσονται στον ιερό Μητροπολιτικό Ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου πόλεως Ρεθύμνης. Επίσης, ευχαριστώ την κ. Πρόεδρο και τα μέλη του Δ.Σ. του Λυκείου των Ελληνίδων, που αποδέχθηκαν την πρόταση του Σεβασμιωτάτου και μου έκαναν την τιμή να είμαι ο εφετινός ομιλητής κατά την επίσημη τελετή του εορτασμού της μνήμης των Τριών Ιεραρχών, προστατών του ιστορικού παραρτήματος Ρεθύμνου του Λυκείου των Ελληνίδων.

Πριν αρχίσω την ομιλία μου θα μου επιτρέψετε ν' αναφερθώ, εν είδει μνημοσύνου, σε δυο ιεράρχες της Εκκλησίας της Κρήτης, οι οποίοι δεν βρίσκονται πια κοντά μας αλλά τους οποίους πολλές φορές ανακαλώ στη μνήμη μου με ξεχωριστή συγκίνηση. Ο ένας είναι ο αείμνηστος Μητροπολίτης Πέτρας και Νεαπόλεως Νεκτάριος και ο άλλος ο αείμνηστος Μητροπολίτης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Άνθιμος. Και για τους δύο ιεράρχες ο σεβασμός, η αγάπη και η εκτίμησή μου υπήρξε ξεχωριστή και αναφέρομαι σ' αυτούς απόψε γιατί και οι δύο σχετίζονται, στη δική μου αντίληψη, με το Ρέθυμνο. Ο μεν Νεκτάριος υπήρξε, ως γνωστόν, ο γέροντας του νυν εκλεκτού Μητροπολίτη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κ. Ευγενίου. Μέσω του αειμνήστου Νεκταρίου γνώρισα εδώ και αρκετά χρόνια τον τότε αρχιμανδρίτη και νυν Μητροπολίτη σας Ευγένιο. Ο δε Άνθιμος υπήρξε

αγαπητός συμφοιτητής μου κατά την περίοδο της φοίτησής μας στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ και ο πρώτος ο οποίος μου έκανε την τιμή να γνωρίσω το Ρέθυμνο, προσκαλώντας με ως ομιλητή σε ετήσια ιερατική σύναξη της ιεράς Μητρόπολης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου.

Η αναφορά μου στους δύο προμνημονευθέντας ιεράρχες θαρρώ πως σίγουρα εναρμονίζεται με τα λόγια ενός αγαπημένου μου συγγραφέα, ο οποίος σ' ένα κείμενό του γράφει τα εξής: «ότι οι νεκροί επιζούν μέσα μας, και ότι μας χαρίζουν την ευλογία τους, είναι πράγμα αυταπόδειχτο για μια χριστιανική κοινωνία». Τα λόγια αυτά ανήκουν σ' ένα σπουδαίο άνθρωπο των σύγχρονων ελληνικών γραμμάτων, τον οποίο δε γνώρισα προσωπικά αλλά μόνο μέσω του συγγραφικού του έργου και τυγχάνει να είναι Ρεθυμνιώτης. Είναι ο Παντελής Πρεβελάκης, λογοτέχνης και ιστορικός της Τέχνης, ο οποίος τίμησε, με όσα λογοτεχνικά κείμενα έγραψε, τον τόπο της καταγωγής του, το Ρέθεμνο, όπως το αποκαλούσε. Διαβάζοντας τα περισσότερα από τα λογοτεχνικά του βιβλία με συνεπήρε το πάθος και η αγάπη του Ρεθυμνιώτη συγγραφέα για τον ιστορικό και όμορφο τόπο του, και για την ιερή προσήλωσή του στις αξίες και τα ιδανικά της ελευθερίας, της φιλοπατρίας, του ανθρωπισμού, και της θρησκευτικής ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Στο έργο του Πρεβελάκη η σημασία αυτών των αξιών και ιδανικών αποκτούν το πλήρες νόημά τους σε αναφορά με τον ιστορικό χρόνο και το γεωγραφικό τόπο. Με άλλα λόγια, ο Πρεβελάκης αναδεικνύει εύστοχα, μέσω του ύφους και του ήθους του έργου του, με ποιο τρόπο οι υψηλές ανθρώπινες αξίες και τα ιδιανικά βιώνονται και διαιωνίζονται, σε καθημερινή βάση, μέσω της Κρητικής και ιδιαίτερα της Ρεθυμνιώτικης λαϊκής παράδοσης. Μιας παράδοσης την οποία ο Παντελής Πρεβελάκης δεξιοτεχνικά αφηγήθηκε και ποικιλότροπα ύμνησε στο πλούσιο λογοτεχνικό του έργο.

Ίσως φανεί περίεργο τι σχέση έχει η αναφορά μου στον Παντελή Πρεβελάκη με τον τίτλο της αποψινής μου ομιλίας. Στην απορία αυτή θα απαντούσα απερίφραστα ότι τη σχέση την τοποθετώ στο θέμα του ανθρωπισμού. Του ανθρωπισμού με την έννοια της ανθρωπιάς, όπως αυτή ορίζεται από τον ίδιο τον Πρεβελάκη (σε ένα εορταστικό λόγο του το 1977, εδώ στο Ρέθυμνο, για τα σαραντάχρονα από τη συγγραφή του «Χρονικού μιας πολιτείας»), «της ανθρωπιάς, με το πολλαπλό νόημα της λέξης: ανθρωποσύνη, φιλανθρωπία και ευπρέπεια. Κάθε συγγραφέας μπορεί να συναντήσει την ανθρωπιά όταν έχει ξεχάσει τον εαυτό του: η ανθρωπιά θα μπορούσε να οριστεί ως η ολική αλληλεγγύη του ανθρώπου με τον

πλησίον του. Ιδού ένας όρος δημιουργίας που απαιτεί την αληθινή αφιλοκέρδεια, δηλαδή την αρχοντιά που διδάσκει το Ρέθεμνος. Όταν αυτά τα αιτήματα ικανοποιηθούν, μπορούμε να πούμε πως την αισθητική απόλαυση θα την ακολουθήσει σιωπηρά ένα ηθικό δίδαγμα».

Ελπίζω ότι το πλήρες νόημα αυτών των λόγων του αείμνηστου Ρεθυμνιώτη διανοούμενου θα γίνει απόλυτα αντιληπτό με όσα ευθύς αμέσως επιθυμώ ν' αναπτύξω.

****

Ἄν ἡ παιδεία, ἤ ἀλλιῶς, ἡ μόρφωση, ἀφορᾶ ἀποκλειστικά καί μόνο τόν ἄνθρωπο, θά μπορούσαμε νά ὁρίσουμε τήν ἔννοια αὐτή ὡς διαδικασία πού κατά κύριο λόγο πληροί τρία τουλάχιστον κριτήρια: α) το *αξιολογικό·* καθετί, δηλαδή, πού μεταδίδεται σέ ὅσους καί σε ὅσες τό ἐπιθυμοῦν καί διακαῶς τό ἐπιδιώκουν θα πρέπει να έχει κάποια ἀξία (να εἶναι ἀξιόλογο), β) το *γνωστικό·* ἡ μεταδιδόμενη, δηλαδή, ἀξία θά πρέπει νά συνεπάγεται γνώση καί κατανόηση καί κάποιο εἶδος «γνωστικῆς προοπτικῆς» πού δέν εἶναι δυνατόν νά περιορίζεται, ἀλλά ἀντίθετα ὀφείλει νά συμβάλλει στή διεύρυνση τῶν νοητικῶν, συναισθηματικῶν καί ἐν γένει πνευματικῶν ὁριζόντων τοῦ ὑποκειμένου πού ὑφίσταται τήν παιδευτική διαδικασία καί γ) το *ηθικό·* τά μέσα, δηλαδή, πού τίθενται στήν ὑπηρεσία τῆς παιδευτικῆς καί διδακτικῆς διαδικασίας θά πρέπει νά εἶναι σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἐνσυνείδητης καί ἐθελοντικῆς ἀποδοχῆς τους ἀπό τά ὑποκείμενα τῆς μόρφωσης, ὥστε ἀπρόσκοπτα καί χωρίς ψυχολογικούς ἤ ἄλλους καταναγκασμούς νά συμβάλλουν (αὐτά τά μέσα) στή διαμόρφωση ἀξιοπρεποῦς, ἠθικῆς καί ὑπεύθυνης ἀνθρώπινης προσωπικότητας.

Ἄν ὁ παραπάνω ὁρισμός τῆς παιδείας ἤ τῆς μόρφωσης ἀντανακλᾶ ἕνα πρότυπο μορφωμένου ἀνθρώπου πού γνωρίζει ἐπαρκῶς τό πῶς καί τό γιατί τῶν πραγμάτων, διαλέγεται, κρίνει, ἀξιολογεῖ, ξεχωρίζει τό καλό ἀπό τό κακό καί τελικά ἐπιλέγει τό καλό· σέβεται, συνεργάζεται, ἀνέχεται, ὑπομένει, αὐτοελέγχεται καί γενικά λειτουργεῖ καί συμπεριφέρεται μέ κριτήριο τήν ελευθερία, τη δικαιοσύνη καί τό σεβασμό τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς φύσης καί τῶν ὑπόλοιπων συνανθρώπων του καί δέν ἀποβλέπει μόνο στήν ἱκανοποίηση τοῦ προσωπικοῦ του συμφέροντος ἀλλά καί τοῦ συλλογικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ, τότε θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι αὐτό τό πρότυπο μορφωμένου ἀνθρώπου ἐμφορεῖται ἀπό ἕνα αἰσιόδοξο, οἰκοδομητικό καί φιλελεύθερο ἀνθρωπισμό. Οἱ συνέπειες ἑνός τέτοιου ἀνθρωπισμοῦ σίγουρα ἀποκλείουν, ἤ τουλάχιστον ἐμποδίζουν σέ μεγάλο βαθμό,

ἐκδηλώσεις μισαλλοδοξίας, φανατισμοῦ, μεροληψίας, ἀναξιοκρατίας, ἀλλόγιστης σύγκρουσης, φθόνου, καχυποψίας καί ἄλλων ἀρνητικῶν γιά τήν ἀνθρώπινη συμβίωση αἰσθημάτων καί πράξεων.

Εἶναι, ὅμως, δυνατόν, κάτω ἀπ' αὐτό τό οἰονεί σύγχρονο πρίσμα θεώρησης τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου καί τῆς πεποίθησης ὅτι αὐτή ἡ θεώρηση πληροῖ ἀρκούντως τίς προϋποθέσεις ἑνός αἰσιόδοξου, οἰκοδομητικοῦ καί φιλελεύθερου ἀνθρωπισμοῦ, νά ἐντάξουμε τό ἔργο «τῶν τριῶν μεγίστων φωστήρων τῆς τρισηλίου θεότητος» Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου; Μποροῦμε, δηλαδή, νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι οἱ πατέρες αὐτοί ὑποστηρίζουν, μέσα ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο τους, ὁρισμένα βασικά τουλάχιστον χαρακτηριστικά ἑνός ἀνθρωπισμοῦ, ἤ ἀλλιῶς ἑνός θρησκευτικοῦ καί φιλοσοφικοῦ προτάγματος, πού ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τήν εἰρηνική συμβίωση τῶν ἀνθρώπων καί τήν ἀντιμετώπιση καί ρύθμιση τῶν ἀτομικῶν καί κοινωνικῶν διαφορῶν καί διαφοροποιήσεων μέ τρόπο ὅπου πρωταρχικό ρόλο παίζει ἡ λογική, ἡ ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη καί ὄχι τό ὁρμέμφυτο ἔνστικτο ἤ ἁπλῶς ἡ ἀτομική ἱκανοποίηση καί τό ἀτομικό συμφέρον; Καί σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ὅλ' αὐτά πού οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες δίδαξαν καί ἔγραψαν χρήσιμα γιά τό σημερινό ἄνθρωπο καί σέ ποιό βαθμό;

Στά ἐρωτήματα αὐτά θεωρῶ ὅτι ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπόλυτα θετική. Καί αὐτό, γιατί οἱ τρεῖς μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀπόστασης πού μεσολαβεῖ μεταξύ τῆς ἐποχῆς πού ἔζησαν καί ἔδρασαν καί τῆς σημερινῆς, μᾶς ἔχουν ὑποθηκεύσει μέ σημαντικό ἀριθμό γραπτῶν πνευματικῶν παρακαταθηκῶν (ἐννοῶ κυρίως τά συγγράμματά τους) πού ἀνεπιφύλακτα ὑποστηρίζουν μιά τέτοια θετική ἀπάντηση. Ἡ μόνη, πιθανῶς, σημαντική διαφορά μεταξύ ἑνός σύγχρονου τύπου μορφωμένου ἀνθρώπου καί ἑνός τύπου χριστιανοῦ, πού εὐαγγελίζονται οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, εἶναι ὅτι ὁ πρωταρχικός καί τελικός σκοπός τῆς μόρφωσης δέν εἶναι αὐτοσκοπός ἀλλά ἡ συνένωση τοῦ πιστοῦ μέ τό Θεό, μέ ἄλλα λόγια ἡ θέωση. Ἡ συνένωση αὐτή γιά τούς Τρεῖς Ἱεράρχες ἐπιτυγχάνεται, χωρίς ἀμφιβολία, μεταξύ τῶν ἄλλων, μέ τήν ἐπιδίωξη καί ἐπιτέλεση τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν.

Οἱ χριστιανικές ἀρετές βασίζονται στήν πίστη τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ δεύτερου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ, γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί κατ' ἀκολουθίαν ὁλόκληρης της κτίσης. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ χριστιανική ἀρετολογία ἀντλεῖ ἔμπνευση καί παραδείγματα ἀπό τήν πλούσια

ἀνθρωπιστική παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Μιᾶς παράδοσης πού, κατά κοινή ὁμολογία, δέν ἄφησε τούς Τρεῖς Ἱεράρχες ἀσυγκίνητους καί ἀνεπηρέαστους στή διαμόρφωση τῶν δικῶν τους θρησκευτικῶν θεωρήσεων καί πράξεων ὡς ἀτόμων καί ὡς ἡγετικῶν στελεχῶν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Μέ αὐτά τά δεδομένα, ἄν οἱ ἀνθρωπιστικές ἀξίες, πού ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἔννοιας τοῦ σύγχρονου τύπου τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου, εἶναι ἀποδεκτές ἀπό τό χριστιανισμό, αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ σύγχρονος αἰσιόδοξος, οἰκοδομητικός καί φιλελεύθερος ἀνθρωπισμός, ὅπως τόν ὀνόμασα, φαίνεται ὅτι ἔχει βαθιές ρίζες στή μακραίωνη εὐρωπαϊκή θρησκευτική χριστιανική παράδοση. Δεν χωρεί, δηλαδή, καμιά απολύτως αμφιβολία ότι ο χριστιανισμός, στη μακραίωνη ιστορική του πορεία, υπήρξε πάντοτε συνήγορος των αποκαλούμενων ανθρωπιστικών αξιών, ἀρκεῖ σέ ὅλες αὐτές νά προστεθεί, ὡς η πρώτη καί βασική, η ἀρετή τῆς ἀγάπης, καθώς καί οι ἀρετές τῆς αὐταπάρνησης, τῆς ταπείνωσης και τῆς ἀνιδιοτέλειας.

Ὡς δεῖγμα τῆς πρωτοπόρας καί καθοριστικῆς θετικῆς στάσης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀπέναντι στή σημασία καί τήν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν μέσων πού χρησιμοποιεῖ γιά τή διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκῶν ἐπιβίωσης, διατήρησης καί συνέχισης τῶν ἐπιτευγμάτων του —ἰδιαίτερα μέσῳ τοῦ προφορικοῦ καί τοῦ γραπτοῦ λόγου, καθώς καί τῶν εἰκαστικῶν καί ἄλλων τεχνῶν, δηλαδή τῆς λογοτεχνίας, τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας— θά μποροῦσα ν' ἀναφέρω, κατ' ἀρχάς, τό ἀκόλουθο παράθεμα ἀπό τήν ὁμιλία τοῦ Μ. Βασιλείου μέ τόν τίτλο «Πρόσεχε σεαυτῷ». Σ' αὐτή τήν ὁμιλία ὁ Μ. Βασίλειος, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἐπισημαίνει:

> «*Εἶσαι λοιπόν ἄνθρωπος· τό μόνον θεόπλαστον ἀπό τά ζῶα…Ἔλαβες ψυχήν νοεράν μέ τήν ὁποίαν στοχάζεσαι τόν Θεόν, μέ τόν λογισμόν κατανοεῖς τήν φύσιν τῶν ὄντων, δρέπεις τόν γλυκύτατον καρπόν τῆς σοφίας*».

Ἡ στάση αὐτή τοῦ Μ. Βασιλείου γιά τόν ἄνθρωπο δέν εἶναι μοναδική οὔτε περιορίζεται μόνο σ' ἕνα χριστιανό πατέρα τῆς Ἐκκλησίας. Τά παραδείγματα εἶναι πολλά καί ἰδιαίτερα πλούσια ὅταν πρόκειται ν' ἀντληθοῦν ἀπό τά συγγράμματα καί τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες σέβονται καί τιμοῦν τήν ἀρχαιοελληνική παιδεία καί μόρφωση, τόν πολιτισμό καί ἐν γένει τά ἑλληνικά

γράμματα στό βαθμό πού ἀποτελοῦν τό ὄχημα στήν κατανόηση καί βίωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Σ' ἕνα ἄλλο, ἀρκετά γνωστό, ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου μέ τόν τίτλο «Πρός τούς νέους, ὅπως ἄν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», συμβουλεύει ὑπεύθυνα καί πατρικά, πιθανῶς τ' ἀνίψια του, νά μή φοβοῦνται τή μελέτη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων (ποιητῶν, πεζογράφων, ρητόρων). Ἀρκεῖ αὐτή ἡ μελέτη νά γίνεται μέ κριτικό πνεῦμα. Ὁ Μ. Βασίλειος ἅπτεται ἑνός μεγάλου καί ἐπίμαχου θέματος τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι τό θέμα τῆς σχέσης ἑλληνισμοῦ καί χριστιανισμοῦ.

Ο Μ. Βασίλειος συνιστᾶ ὄχι φυγομαχία μπροστά στή θύραθεν γνώση καί τίς τυχόν ἐπιδράσεις πού αὐτή μπορεῖ νά ἔχει πάνω στόν ἀνθρώπινο χαρακτήρα καί τή συμπεριφορά. Ἐκεῖνο πού προέχει, κατά τό Μ. Βασίλειο, εἶναι ἡ ἔνταξη καί ἡ ὑποταγή τῆς θύραθεν γνώσης στό γενικό σκοπό τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ὁ σκοπός αὐτός εἶναι νά ἐπιτύχει ὁ ἄνθρωπος τήν ἕνωσή του μέ τό Θεό, δηλαδή τή θέωση. Στήν πράξη αὐτό σημαίνει, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἐπιλογή καί ἐπιτέλεση, ἐκ μέρους τοῦ πιστοῦ χριστιανοῦ, ἐνάρετων πράξεων κατά τό πρότυπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων τῆς πίστεως. Στή διαδικασία αὐτή θά πρέπει νά ἐπιλέγονται προσεκτικά καί μετά λόγου γνώσεως ἐκεῖνες οἱ ἀρετές πού πηγάζουν ἀπό τή μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων καί συντελοῦν στήν πνευματική καί ἠθική πρόοδο τοῦ χριστιανοῦ. Ἑπομένως, θά πρέπει νά ἐπιλέγονται οἱ ἀρετές ἐκεῖνες πού δέ συγκρούονται ἀπευθείας μέ τό πνεῦμα καί τίς ἐπιταγές τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου.

Ὁ Μ. Βασίλειος, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἀναφέρει:

> «*Ἄν θέλουμε νά σχηματίσουμε καθαρή γνώμη γιά τήν ἀρετή, πρέπει πρῶτα νά ὑποβληθοῦμε στήν προκαταρκτική διαδικασία, νά προετοιμασθοῦμε, νά πλησιάσουμε τήν ἀρχαία σοφία, καί ὕστερα νά προσπαθήσουμε νά ἐννοήσουμε τό μυστήριο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας…*
>
> *Ἀπό τά ἔργα τους [τῶν ἀρχαίων συγγραφέων] λοιπόν, ἐκεῖνο τό μέρος θά δεχθοῦμε, πού ἐπαινεῖ τήν ἀρετή καί κατηγορεῖ τήν κακία…*
>
> *Κι ἐμεῖς λοιπόν, ἄν θέλουμε νά εἴμαστε γνωστικοί, θά πάρουμε μόνον ὅσα εἶναι σχετικά μέ τήν Ἀλήθεια, καί τά ὑπόλοιπα θά τά ἀφίσουμε κατά μέρος. Ὅπως ἀπό τήν τριανταφυλλιά, κόβουμε μόνο τό ρόδο κι ἀποφεύγουμε τ' ἀγκάθια, ἔτσι καί ἀπό τά ἔργα αὐτά, θά πάρουμε ὅ,τι μᾶς εἶναι χρήσιμο καί θά προφυλαχθοῦμε ἀπό τά βλαβερά*».

Στό ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καί ὁ ἕτερος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Σέ λόγο του μέ τόν τίτλο «Λόγος ΜΓ΄ εἰς τόν Μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος», πού ἐκφωνήθηκε μέ ἀφορμή τό θάνατο τοῦ φίλου καί συμφοιτητῆ του στήν Ἀθήνα Μ. Βασιλείου, ἀναφέρεται στήν ἀξία τῆς (ἀρχαιο)ελληνικῆς παιδείας, γνώσης καί πολιτισμοῦ γιά τήν πνευματική καί ἠθική διαμόρφωση τοῦ χριστιανοῦ. Μεταξύ τῶν ἄλλων ὁ Γρηγόριος ἀναφέρει:

> *«Ἔχω δέ τήν γνώμην ὅτι ἔχει γίνει παραδεκτόν ἀπό ὅλους τούς λογικούς ἀνθρώπους, ὅτι ἡ παιδεία κατέχει τήν πρώτην θέσιν μεταξύ τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν, ὄχι μόνο δέ αὐτή ἡ ἰδική μας (χριστιανική) καί εὐγενεστέρα,… ἀλλά καί ἡ ἐξωτερική (θύραθεν), τήν ὁποίαν πολλοί χριστιανοί ἀπορρίπτουν ὡς ἐπικίνδυνον καί βλαβεράν καί ἀπομακρύνουσαν ἀπό τόν Θεόν, χωρίς νά κρίνουν καλῶς…*
>
> *Δέν πρέπει, λοιπόν, νά καταδικάζωμεν τήν (ἔξωθεν) παιδείαν ἐπειδή ἀρέσει αὐτό εἰς μερικούς· ἀλλά ὀφείλομεν νά θεωρῶμεν ὡς ἀνοήτους καί ἀγραμμάτους ὅσοι κατ' αὐτόν τόν τρόπον σκέπτονται, διότι αὐτοί θά ἐπεθύμουν νά εἶναι ὅλοι γενικῶς ὅμοιοί των, ὥστε μέσα εἰς τήν γενικήν ἀμάθειαν νά καλύπτεται ὁ ἰδιωτικός των βίος, καί νά ἀποφεύγουν τόν ἔλεγχον τῆς ἀπαιδευσίας των».*

Ὁ Ἰωάννης ο Χρυσόστομος, στήν πραγματεία μέ τόν τίτλο «Περί κενοδοξίας καί ὅπως δεῖ τούς γονέας ἀνατρέφειν τά τέκνα» συστηματοποιεῖ ἰδέες, ἀντιλήψεις καί πρακτικές πού ἀναφέρονται σέ θέματα χριστιανικῆς ἀγωγής τῶν παιδιῶν καί τῶν ἐφήβων.

Ο Χρυσόστομος ἀδυνατοῦσε ν' ἀποδεχτεῖ τόν τρόπο καί τή συμπεριφορά πολλῶν συμπατριωτῶν του Ἀντιοχέων πού ἀκολουθοῦσαν ἕνα πρότυπο ζωῆς πού παρουσίαζε πολλές καί σημαντικές διαφορές ἀπό τό πρότυπο τοῦ χριστιανοῦ πού ἐκεῖνος εἶχε διαμορφώσει καί συνεχῶς καί διαρκῶς βίωνε. Γιά τό λόγο αὐτό, ἀντιτίθεται στίς κάθε εἴδους ἐθνικές τελετές καί τίς ματαιόδοξες ἐκδηλώσεις τῶν μετεχόντων σ' αὐτές νεόπλουτων χριστιανῶν Ἀντιοχέων.

Μέ ἀφορμή διάχυτα στήν κοινωνία τῆς Ἀντιόχειας σχόλια γιά τόν πολυτελή τρόπο ζωῆς ὁρισμένων ἀνθρώπων, ὁ Ἰωάννης ο Χρυσόστομος συμπεραίνει τ' ἀκόλουθα:

«*Ἐκεῖνα τά ὁποῖα μᾶς ἐξασφαλίζουν πραγματικήν ἀξίαν εἶναι ἡ ταπεινότης, ἡ καταφρόνησις τῶν χρημάτων, ἡ καταφρόνησις τῆς δόξης, ἡ ἀδιαφορία διά τήν τιμήν τῶν πολλῶν, ἡ περιφρόνησις τῶν ἀνθρωπίνων, ἡ φιλοπτωχεία, ἡ ἐξύψωσις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου διά τῆς ἀρετῆς. Ὅλα αὐτά φέρουν ὑπόληψιν, δόξαν, τιμήν*».

Ο Χρυσόστομος δέν παρεκκλίνει ἀπό τήν παιδαγωγική φιλοφοφία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καί τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἡ φιλοσοφία αὐτή ἐνδιαφέρεται, κατά κύριο λόγο, νά καταστήσει τόν ἀναπτυσσόμενο ἄνθρωπο ὅσο γίνεται ταχύτερα ἐνήλικο καί ἱκανό ν' ἀναλάβει τίς εὐθύνες του ἀπέναντι στήν οἰκογένεια, τή θρησκευτική του κοινότητα καί ἐν γένει τήν κοινωνία τῶν ἐνηλίκων.

Ὅμως, ὁ δανεισμός καί ἡ ἐπεξεργασία στοιχείων πού προέρχονται ἀπό τήν παιδαγωγική ἀρχαιοελληνική καί ἑλληνιστική φιλοφοφία καί πρακτική ἐνσωματώνονται κατά τρόπο ὀργανικό καί σύμφωνο μέ τή γενικότερη περί ἀνθρώπου χριστιανική διδασκαλία τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ διδασκαλία αὐτή τιμᾶ καί σέβεται τόν ἄνθρωπο ὡς τό τελειότερο δημιούργημα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὅπως κάλλιστα συνοψίζεται στή διατύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ Χρυσοστόμου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι «*ὅμοιοι Θεοῦ γινόμεθα…δικαιοσύνην ἀσκοῦντες, φιλανθρωπίαν ἐπιδεικνύμενοι, χρηστοί καί ἐπιεικεῖς ὄντες, τούς πλησίον ἐλεοῦντες, πᾶσαν ἀρετήν διώκοντες*».

Μέ βάση αὐτές τίς προϋποθέσεις, ἡ θέση καί ἡ στάση τοῦ Χρυσοστόμου ἀπέναντι στή νεότητα θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ σαφής, δίκαιη καί ἐν πολλοῖς οἰκοδομητική.

****

Τό πολύπλευρο ἔργο των τριών μεγάλων πατέρων της Εκκλησίας μας, ενώ ακόμη ήταν ζωντανοί, αναγνωρίστηκε ως πρωτοπόρο για τη θεολογική του πληρότητα και τη θεμελίωση της χριστιανικής πνευματικότητας και του τρόπου συμπεριφοράς των χριστιανών. Το ἀποκορύφωμα, ὁμως, αυτής τῆς τιμῆς καί τῆς πλήρους καί ἀδιαμφισβήτητης ἀναγνώρισης της μεγάλης καί ἐξαιρετικῆς προσφορᾶς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στήν ὀρθόδοξη χριστιανική θεολογία, τήν πνευματική ζωή καί τά ἑλληνικά γράμματα, συντελέστηκε τόν 11ο αἰώνα στό Βυζάντιο. Πρωτοπόρος καί ἐμπνευστής τῆς πρωτοβουλίας στήν καθιέρωση, τήν 30η Ἰανουαρίου κάθε χρόνου, τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν Τριῶν

Ἱεραρχῶν, ὡς μεγάλων θεολόγων καί διδασκάλων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὑπῆρξε ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους.

Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, πρῶτα «ρήτορας καί φιλόλογος στό νεοσύστατο "πανεπιστήμιο" τῆς Κωνσταντινούπολης» καί μετέπειτα μητροπολίτης Εὐχαΐτων τῆς ἐπαρχίας Ἑλενοπόντου, κινούμενος μέσα στό εὐρύτερο πνευματικό κλῖμα τοῦ 11ου αἰώνα, δηλαδή τῆς «ὡριμότητος τοῦ κλασσικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ» στό Βυζάντιο, κατά τήν ἔκφραση τοῦ βυζαντινολόγου Διονυσίου Ζακυθηνοῦ, ἐξηγεῖ γιατί ὁδηγήθηκε στήν καθιέρωση τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ σέ λόγο του μέ τόν τίτλο «Μηνί Ἰανουαρίῳ λ. Ἰωάννου τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Εὐχαΐτων λόγος εἰς τούς τρεῖς ἁγίους πατέρας καί διδασκάλους, Βασίλειον τόν μέγαν, Γρηγόριον τόν θεολόγον, καί Ἰωάννην τόν Χρυσόστομον».

Ο Ἰωάννης Μαυρόπους μέ ἔμφαση τονίζει στήν ἀρχή τοῦ λόγου του:

«*Καί οἱ τρεῖς δοξάζουν τόν ἴδιο (Θεό), τήν Τριάδα. Καί ἔχουν ἕνα σκοπό, τήν ἀρετή. Καί ἕνας εἶναι ὁ ἀγώνας τους, νά στηρίξουν καί νά καταστήσουν ἀσφαλή τήν εὐσέβεια πού κλονίζεται. Καί ἕνα τό ἔργο τους πού δέν τελειώνει, ἡ σωτηρία τῶν ψυχῶν, ἡ ὁποία μέ ζῆλο ἐπιδιώκεται μέ κάθε ἔργο καί λόγο καί τρόπο. Ἐξίσου καί οἱ τρεῖς δόξασαν τό Θεό πάνω στή γῆ. Ἐξίσου ἰσχυροποίησαν τό λόγο τῆς ἀληθείας. … Ἐξίσου, λοιπόν, ἄς ἀνταποδώσουμε καί ἐμεῖς τήν τιμή στούς εὐεργέτες. Αὐτός εἶναι ὁ σκοπός τοῦ λόγου μας, αὐτό εἶναι τό μυστήριο τῆς προθυμίας μας, αὐτή εἶναι ἡ ὑπόθεση τῆς τωρινῆς διαλέξεως*».

Τό Συναξάριο τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τά πρῶτα χειρόγραφα τοῦ ὁποίου χρονολογοῦνται μεταξύ 13ου καί 14ου αἰώνα, ἀναφέρει ὅτι «ἐπί τῆς βασιλείας τοῦ (αὐτοκράτορα) Ἀλεξίου (Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ)…ἐν Κωνσταντινουπόλει στάσις γέγονε παρά τῶν ἐλλογίμων καί ἐναρέτων ἀνδρῶν». Ἀπό τούς ἐλλόγιμους καί ἐνάρετους αὐτούς ἄνδρες, σύμφωνα μέ τό Συναξάριο (σέ ἀπόδοση στή δημώδη γλώσσα ἀπό τόν ἅγιο Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη (18ος αἰώνας):

«*Ἄλλοι μέν γάρ ἀπό αὐτούς, ἔλεγον ἀνώτερον τόν Μέγαν Βασίλειον, ἐπειδή μέ τούς λόγους του μέν, ἐρεύνησε τήν φύσιν τῶν ὄντων, μέ τάς ἀρετάς του δέ, ὡμοίαζε καί ἐσυνερίζετο μέ τούς Ἀγγέλους. Καθότι δέν ἐσυγχωροῦσε προχείρως τούς ἁμαρτάνοντας, ἀλλά ἦτον σοβαρός κατά τό ἦθος, καί δέν εἶχεν εἰς τόν ἑαυτόν του*

κανένα γήινον. Κατώτερον δέ τοῦ Βασιλείου, ἔλεγον τόν θεῖον Χρυσόστομον. Ἐπειδή ἐκεῖνος τρόπον τινά εἶχε τρόπον ἐναντίον εἰς τόν τοῦ Βασιλείου, καί εὐκόλως ἐσυγχώρει τούς ἁμαρτάνοντας, καί τό ἦθος του ἦτον ἑλκυστικόν εἰς μετάνοιαν.

Ἄλλοι δέ πάλιν ἐκ τοῦ ἐναντίου, ὕψοναν τόν θεῖον Χρυσόστομον καί ἔλεγον αὐτόν τοῦ Βασιλείου καί Γρηγορίου ἀνώτερον, καθότι μεταχειρίζεται διδασκαλίας συγκαταβατικωτέρας, καί ὁδηγεῖ ὅλους μέ τό σαφές καί εὔκολον τῆς φράσεώς του, καί τραβίζει τούς ἁμαρτωλούς εἰς μετάνοιαν. Καί καθότι ὑπερβαίνει τούς ἀνωτέρω δύω Πατέρας μέ τό πολύ πλῆθος τῶν μελιρρύτων του συγγραμμάτων, καί μέ τό ὕψος καί πλάτος τῶν νοημάτων. Ἄλλοι δέ προσπάθειαν ἔχοντες εἰς τά τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου συγγράμματα, ἔλεγον αὐτόν ἀνώτερον Βασιλείου καί Χρυσοστόμου, καθότι αὐτός μέ τό κομψόν καί πεποικιλμένον τῆς φράσεώς του, καί μέ τό ὑψηλόν καί δυσνόητον τῶν λόγων του, καί μέ τό ἀνθηρόν τῶν λέξεων, ὑπερέβηκεν ὅλους τούς σοφούς, τόσον τούς παλαιούς καί περιβοήτους εἰς τήν ἐξωτερικήν καί ἑλληνικήν σοφίαν, ὅσον καί τούς νεωτέρους καί καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικούς. Ὅθεν ἐκ τῆς τοιαύτης διαφορᾶς καί φιλονικείας, ἐσχίσθησαν εἰς τρία μέρη τά πλήθη τῶν Χριστιανῶν, καί ἄλλοι μέν, ἐλέγοντο Ἰωαννῖται, ἄλλοι δέ Βασιλεῖται, καί ἄλλοι Γρηγορῖται».

Μέ ἀφορμή, λοιπόν, αὐτές τίς ἔριδες τῶν διανοουμένων, γιά τίς ὁποῖες ἡ μόνη πηγή πληροφοριῶν εἶναι τό Συναξάριο τοῦ Μηναίου τῆς 30ης Ἰανουαρίου, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους ἀποφάσισε νά ἀποκαταστήσει τή φήμη καί τήν ἀξία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Τήν ἔμπνευση ἀπόκτησε μετά ἀπό ὄνειρο, ὅπως ἀναφέρει τό Συναξάριο, ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους ὑπαινίσσεται στό λόγο του γιά τούς Τρεῖς Ἱεράρχες. Σύμφωνα μέ αὐτό τό ὄνειρο, ἐμφανίστηκε, πρῶτα, ἕνας ἕκαστος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καί ἔπειτα καί οἱ τρεῖς μαζί στόν Ἰωάννη Μαυρόποδα, ἐπειδή αὐτός ἦταν «ἄνδρας ἐλλόγιμος, καί ἔμπειρος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, καθώς μαρτυροῦσι τά παρ' αὐτοῦ πονηθέντα συγγράμματα, καί πρός τούτοις ἦτον καί ἄνδρας, ὁποῦ εἶχε φθάση εἰς τό ἄκρον τῆς ἀρετῆς», ὅπως ἀναφέρει τό Συναξάριο.

Στήν κοινή ἐμφάνισή τους στόν μητροπολίτη Ἰωάννη Μαυρόποδα, οἱ τρεῖς μεγάλοι πατέρες διαδήλωσαν τήν ἐπιθυμία τους νά παύσει ἡ ἔριδα καί ἡ φιλονικία γιά τά πρόσωπά τους καί νά ἐπικρατήσει εἰρήνη καί ὁμόνοια μεταξύ τῶν διανοουμένων καί τῶν πιστῶν χριστιανῶν τῆς πρωτεύουσας, προτείνοντας τήν καθιέρωση τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τους. Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους

συνέθεσε καί τήν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς ἤ τουλάχιστον τό σημαντικότερο μέρος της, συμπεριλαμβανομένου ἀσφαλῶς καί τοῦ ἐξαίρετου Κανόνα.

Ἡ πρακτική τῶν διανοουμένων τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 11ου αἰώνα νά ἀναδείξουν τό ρόλο καί τή σημασία τῶν ἑλληνικῶν καί χριστιανικῶν γραμμάτων γιά τήν ἐπιβίωση καί ὑπεράσπιση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, καθώς καί τῆς Ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστης τῶν ὑπηκόων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μέσῳ τῆς τιμῆς καί τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, συνεχίστηκε καί κατά τούς ζοφερούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

Τοῦτο συνάγεται ἀπό τή σφοδρή ἐπιθυμία τῶν ἑλλήνων διανοουμένων τῆς μακρᾶς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας νά διατηρήσουν καί νά συνεχίσουν ἀλώβητη τήν ἑλληνική γλώσσα καί τόν πολιτισμό, καθώς καί τήν Ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη καί παράδοση, κάτω ἀπό τίς ἔκτακτες συνθῆκες τῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων σέ ἀλλόγλωσσο, ἀλλοεθνή καί ἀλλόθρησκο κατακτητή. Ἡ ἐπιθυμία αὐτή μετουσιώθηκε σέ πράξη μέσῳ τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας (κυρίως στίς βαθμίδες τῆς μέσης ἤ «ἐγκυκλίου» καί τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης).

Εἶναι, πλέον, γεγονός ἀδιαμφισβήτητο ὅτι οἱ ἀνώτερες σχολές πού ἱδρύθηκαν τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στά μέρη ὅπου τό ἑλληνικό στοιχεῖο ὑπερεῖχε (ἠπειρωτική καί νησιωτική Ἑλλάδα, Μολδοβλαχία, Μ. Ἀσία), σκοπό εἶχαν νά διδάξουν τούς σπουδαστές τους τήν ἑλληνική γλώσσα καί τήν Ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη καί ἠθική. Ὁ σκοπός αὐτός ἐπιδιωκόταν, ἐν πολλοῖς, μέσῳ ἐπιλεγμένων κειμένων ἀπό ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καί ἀπό πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί ἰδιαίτερα ἀπό τούς Τρεῖς Ἱεράρχες.

Στην πρόσφατη ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης επαναφορά τῆς διδασκαλίας ἐπιλεγμένων κειμένων ἀπό συγγράμματα πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καί μάλιστα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἔγινε κατά τήν περίοδο τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1964 (κυβέρνηση τῆς Ἑνώσεως Κέντρου μέ πρωθυπουργό τόν Γεώργιο Ἀ. Παπανδρέου καί Γ. Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων τό φιλόσοφο καί παιδαγωγό Εὐάγγελο Παπανοῦτσο). Ἡ διδασκαλία τῶν πατερικῶν κειμένων στή μέση ἐκπαίδευση καταργήθηκε ἀπό τήν πρώτη μεταπολιτευτική ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση τῶν ἐτῶν 1976-1978.

★

Φτάνοντας στό τέλος τῆς ὁμιλίας μου θά ἤθελα νά ἐπισημάνω, κατ' ἀρχάς, ὅτι ὁ ἀπαξιωτικός ἀφορισμός ορισμένων κειμένων της πρωτοχριστιανικής

παράδοσης (όπως ήταν το κείμενο «Διαταγαί των Αγίων Αποστόλων») γιά τήν ἀξία καί τή σημασία τῆς θύραθεν παιδείας γιά τήν ἐν γένει μόρφωση τῶν χριστιανῶν, δέν ἐπικράτησε σέ καμιά περίοδο τῆς μακρόχρονης ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς καί χριστιανικῆς ἐκπαίδευσης (Βυζάντιο, Τουρκοκρατία, Νεοελληνικό κράτος). Ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς ἀντιδράσεις καί παρερμηνεῖες, σέ ὅλες τίς ἱστορικές περιόδους, γιά τή σχέση θύραθεν καί χριστιανικῆς παιδείας καί τῶν ἰδεωδῶν πού ἡ κάθε μία χωριστά προτάσσει. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού τελικά ἐπικράτησε ἦταν ἡ ἐπιτυχής σύζευξη, ὁ συγκερασμός καί ἡ συμφιλίωση τῆς θύραθεν καί τῆς χριστιανικῆς παιδείας. Γιά τήν ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, κατά κύριο λόγο, ὑπεύθυνοι ὑπῆρξαν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες.

Πενήντα χρόνια μετά τήν ἐκπαιδευτική μεταρρύμθιση τοῦ 1964 πολλά ἔχουν συμβεῖ πού ἄλλαξαν τίς συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες λειτουργεῖ τό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα, καθώς ἐπίσης καί τίς προτεραιότητες πού τίθενται γιά τήν εὔρυθμη λειτουργία του. Τό αἴτημα, ὅμως, τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας παραμένει στό προσκήνιο καί γιά τή σημερινή πολυτάραχη ἐποχή μας. Πολλές καταστάσεις πού ζοῦμε σέ ἐγχώριο, πανευρωπαϊκό καί παγκόσμιο ἐπίπεδο, ὅπως εἶναι ἡ οἰκονομική ἀβεβαιότητα καί ἡ συνεπαγόμενη, μεταξύ ἄλλων, ἀνεργία μεγάλου ἀριθμοῦ συμπολιτῶν μας, ἡ τρομοκρατία, οἱ διάφορες ἐπιδημίες, οἱ θρησκευτικοί φανατισμοί καί οἱ ἐμπόλεμες συρράξεις μεταξύ διαφόρων φυλετικῶν ὁμάδων καί λαῶν, καθιστοῦν τό αἴτημα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας λίαν ἐπιτακτικό εἴπερ ποτέ καί ἄλλοτε.

Οι σύγχρονοι φορείς της ελληνικής εκπαίδευσης θά πρέπει νά θέσουν ως πρωταρχικό στόχο τους τήν ἀναβάθμιση του ἐκπαιδευτικού μας συστήματος, σε όλες τις βαθμίδες του, μέ γνώμονα ὄχι μόνο τήν τεχνολογική, τήν οἰκονομική ἤ ὁποιαδήποτε ἄλλη προτεραιότητα ἀλλά καί τό σύγχρονο ἄνθρωπο καί τίς πολλαπλές ἀνάγκες του.

Στό σημεῖο αὐτό, οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν τά πρότυπα ἐκεῖνα πού μέ τήν πολύπλευρη μόρφωση καί τήν πνευματικότητά τους κατόρθωσαν νά διδάξουν, νά νουθετήσουν, νά παραδειγματίσουν, νά κρίνουν καί νά κατακρίνουν ἀλλαζονικές καί ἄδικες συμπεριφορές ἀρχόντων καί ἀρχομένων. Μέ τόν τρόπο αὐτό οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες συνέβαλαν στή διάνοιξη νέων πνευματικῶν δρόμων πού εἶναι βατοί σέ ὅσους καί σέ ὅσες ἐπιδιώκουν τήν ἀνεπιτήδευτη γνώση καί πρόοδο ἀλλά καί τήν ἠθική τελείωση τοῦ ἀνθρώπου σέ προσωπικό καί συλλογικό ἐπίπεδο.

Ὡς ἐκ τούτου, ὁ λόγος τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας θά εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρος καί ὁπωσδήποτε πάντοτε χρήσιμος γιά μία παιδεία καί ἐκπαίδευση πού φιλοδοξεῖ νά συμβάλει στήν ὑπέρβαση τῶν παντοίων δυσκολιῶν πού μαστίζουν τό σύγχρονο μεταμοντέρνο ἄνθρωπο καί τήν παγκοσμιοποιημένη κοινωνία στήν ὁποία ζεῖ.